

ШЕДЕВРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

НА ПОЛІ СМИРЕННОМУ

Валерій Шевчук
На полі смиренному
Серія «ШЕДЕВРИ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ», книга 1

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=18399376

Анотація

«На полі смиренному» Валерія Шевчука – роман-притча, який є своєрідною травестією відомої літературної пам'ятки часів Київської Русі «Печерського патерика»***. Лейтмотивом твору є осуд замкненості чернечого життя, яке, на думку автора, веде до поневолення людини через обмеження її фізичних і духовних потреб. Найвідомішими творами автора є «Дім на горі», «Три листки за вікном», «Тіні зникомі», «Набережна 12», «Середохрестя», «Вечір святої осені», «Крик півня на світанку», «Долина джерел», «Тепла осінь», «Двоє на березі» тощо. Валерій Шевчук – український письменник-шістдесятник, майстер історичної, психологічної та химерної прози.

Содержание

Розділ I, про те, чому я почав писати цю книгу	5
Розділ II, в якому розповідається про біснுவатого	9
Розділ III, в якому розповідається про Єремію Прозорливого	22
Розділ IV, в якому розповідається про Святошу, колишнього князя чернігівського	31
Кінець ознакомительного фрагмента.	37

Валерій Шевчук

На полі смиреному

*Питання: Хто ті двоє, що найсильніше
борються в світі?*

Відповідь: Життя та смерть.

Питання: Хто перший пророк божої таємниці?

Відповідь: Адам...

*Рукопис І. Яремецького-Білашевича,
XVIII ст., с. 174*

Розділ I, про те, чому я почав писати цю книгу

Я, недостойний Семен, прочитавши Полікарповий патерик, писаний задля наставлення майбутніх поколінь, задумався був невимірно. Часу для думання в мене досить, я мало здатний до монастирських робіт, та й маю досить власного кошту, щоб найняти служку; отож можу дозволити собі безділля і віддаватися спокійному спогляданню неба, завжди дивного і чудовного, через що я, може, й наклав на плечі чернечу одежу: тут, здавалося, ніхто моєму безділлу не перешкоджатиме.

Люблю вийти зі своєї келії, сісти на ослоні й дивитися або ж, щоб не вражати очей братів моїх по обителі, стаю навколішки; думки мої легкі й прозорі, і я сам прозорішаю і легшаю – цей стан люблю найбільше, адже тоді, можливо, і до бога ближче приступаю. Під час однієї із таких «постойок» я задумався про Полікарпове писання, щойно був його прочитав за ігуменовим велінням. По-своєму й заздрив Полікарпові, що саме йому випала честь описати подвиги братії нашої; зрештою, він одяг всі ці історії в одежу найліпшого красномовства, звівши і зберігши для нащадків справжні і несправжні оповіді, які люблять переповідати ветхі деньми діди-ченці. При нерівному і кволому світлі лампад оповідан-

ня ці напрочуд вражають; я теж любив відвідувати старих ченців, смиренно обходжуючи їх як милосердний брат, хоч це й не завжди складало мені приємність: діди бувають вередливі, а часом пакостять. Я вбирав у себе ті оповіді, як чинив це, зрештою, і Полікарп, тільки той робив це з благословення митрополита та ігумена, щоб скласти книжку, яка б стала нетлінною у віках, я ж ходив на ті теревені з простої цікавості, яка може поставиться мені на страшному суді і за грішне діло, хоч, як на мене, грішним ділом треба називати таке, яке несе в собі зло і стає у світі чи для світу нещастям. Мій же порожній інтерес нікому лиха не справляє, бо хоч робив я те не з благословення старших, але нічим те моє наслуховування не відрізнялося від Полікарпового.

Отож стояв я, вклякнувши, одного погожого вечора і дивився на ясне, безхмарне небо, що сочило на землю трохи незвичайне рожевувато-синє світло, поступово наливався ним і благішав; здавалося, солодка хвиля зносить мене в святу височину; і, коли відчув отаке піднесення, навідала мене несподівана думка, що і я міг би піти Полікарповою стежкою, тим більше, що в його описі багато мене не задовольняло. Як і Полікарп, задумав я в те ясне рожево-синє надвечір'я викласти все почуття мною раніше на пергамен – коштів, щоб купити його, в мене набереться, – відтак зайти в затвор, щоб не мозолити братії своїм дивним заняттям очі.

Ось я й мережу ці рядки, і від самого процесу творення ясний і добрий настрій поклався мені в груди; до мене

мимохить повертається отої стан, що його відчув, вирішивши писати: легким та прозорим себе маю. Відтак сильне й несподіване бажання охопило мене: скласти свій синаксар, чи ж бо патерик, не задля прославлення чи осудження святих отців, а з'явити всі почуті мною історії найдокладніше й найправдивіше, адже Полікарп усі оті розповіді поодмінював – ставив-бо перед собою мету таки прославляти чи огуджувати. Я ж, не прагнучи (на відміну від Полікарпа) слави людської, не видам своєї праці переписувальникам, та й не благословить мене на те братія – одне розповідати щось на дозвіллі, а інше писати пером; перше-бо – посліддя марноти, друге має для слави людської, чи, як вважають, божої, служити. Я ж ношу таку думку, і хай не осудиться цей мій гріх, що для слави господньої може служити й найостанніша людська марнота, а в пам'ять людську має переходити не благочестива лож, а істина, хоч я й розумію, що істина – це наче пушинка з кульбаби. Навряд чи зможу також не осуджувати й не прославляти, але скрізь означу, що це мої думки такі, історій же одміняти не буду і не домовок не вживатиму. А що не думаю про славу людську, то віддам своє писання не в людські, а в божі руки: покладу пергамен до горщика, якого роздобув заздалегідь, затягну його чистим листком пергамену й обсмолю. По тому загорну все в шкіру, щоб мала їсти що матінка-земля, а моє писання відтак зберегла. Все потрібне в мене в затворі є, єдине, чого тут бракує, – неба. Я любив його, живучи в келії і в мирському світі, бо тільки нев-

молиме бажання написати цю книгу спустило мене в тьму, розбиту несильним вогнем каганчика чи й скіпки; зрештою, хотів я глибше зрозуміти й тих, про кого писатиму; не один, увійшовши в затвор, починав не до бога наближатися, а до диявола. Щоб цього не сталося зі мною, вирішив бути в затворі по місяцю, тоді знову виходити нагору, а відтак на короткий час повертатися: це потрібно ще й для того, щоб не переставати спілкуватись із небом. Мені необхідно вряди-годи зводити очі й бачити блакитні колодязі між білих хмар, бо з тих колодязів ллється в душу чиста й голуба радість, тоді і до одкровення я здатний. Тут же, в затворі, можу, коли треба, заплющитися і, тримаючи у визорі той осяйний клаптик, знайти у собі вивищений настрій і ту ж таки радість, що заливає мене всього.

– Господи, – шепчу тоді я, – дай мені силу для діла, на яке мене поставив. Не диявол керує моїми помислами, а ти, господи! Не може диявол ставити перед очі таку блакість, не може диявол такої радості чистої та іскристої давати, натхнення святого та вогню. Тут, у темряві, господи, шукаю твого світла, а світло твоє – це добро справжнє; не може диявол добра творити. Все дрібне й нікчемне, темне, заздрісне й облудне хай зійде з мого зору; хай стоїть перед ним завжди той клаптик блакитного неба, і хай він мене просвіща.

Я повторював ту молитву, і сльози вибивалися мені на очі. В час же найвищого одкровення келію мою заливало бліде, напрочуд чисте світло.

Розділ II, в якому розповідається про біснுவатого

Чернець Лаврентій, той, що став пізніше й затворником, мав серед нас славу цілителя біснуватих. Те, про що хочу я оповісти, сталось у вересні, який був того року особливий. Небо світилося, як весняне, і бігли по ньому великі лапаті хмари, темні на споді і яскраво-лискучі у верхах. Часом вони збивались у темну й важку хмару, яка виплюскувала з себе короткий і сильний дощ. Це тривало недовго, бо вітер розганяв сіре місиво, і знову зацвітало чисте небо, знову повзли по ньому оті темні на споді і ясні вгорі купини. Можливо, саме ця погода збудила в душі того, кого ми прийняли за біснуватого, щось темне й хворе, – він спинився серед двору і на жах сусідам завив до неба й хмар. Біснуватий був велетенського зросту і силу мав волячу, так що кілька мужів, котрі хотіли його зв'язати, змушені були спішно покинути двір: одному велетень зламав ключицю, а двоє інших відбулися синцями. Тоді й було покликано Лаврентія, і з ним пішов з інтересу і я. Довкола двору біснуватого зібралися люди, ніхто з них і сумніву не мав, що цілий гурт бісів товчється зараз у нутрі велетня, тож, коли ми надійшли, всі почали кричати, перебиваючи одне одного, і навзаєм оповідали, що ж тут приключилося. Велетень здригнувся, коли побачив нас, і почав

кричати сам, хрипким голосом проганяючи нас та кленучи. Лаврентій був спокійний. Безбоязно підійшов до перелазу і, голосно й чітко вимовляючи слова, спитав у біснுவатого, чи не хоче він із ним побалакати. На те слово біснуватий позеленів, впав раптом на землю і почав корчитися, обличчя його з зеленого стало біле, а з вуст потекла піна.

– Він ще не готовий до розмови зі мною, – сказав Лаврентій, повертаючись до юрби. – Коли хочете, можете його зв'язати.

П'ятеро мужів вийшли з юрби, але біснуватий перестав корчитися й скочив на рівні, а я, подивувався з того сприту, з яким відскочив від перелазу Лаврентій.

– Це хрест його вдарив! – сказав Лаврентій людям і перехрестився.

Дув сильний вітер, і тріпав він одежею й листям, розвіював буйне волосся у біснуватого. Той стояв серед двору і якось дивно крутив головою, певне, й досі його корчило.

– Не чіпайте мене, люди! – хрипко гукнув він. – Не біс мене мучить, а хвороба.

На те слово юрба засвистіла й зареготала, біснуватий схопив велетенську ломаку і стояв готовий відбити напад мужів, що знамірилися супроти нього.

– Я розіб'ю голову першому, хто ступить у мій двір! – крикнув він відчайно.

Шумів і посвистував навколо вітер, згинав крони дерев, і стовбури аж порипували; налітав поривами на людей, наче

хотів позбивати їм шапки. Від того й небо дивно мінилося: сонце виринали з-за хмар чи знову в них западало, тоді сонце й тінь мінилися; коли тінь напливала, всі сірі ставали, а коли світло, всі немов запалювалися й собі,

– Слухай-но, Прокопе, – гукнув Лаврентій. – Я наказую тобі піти до монастиря. Там тебе вилікують.

– До кого посилаєш мене? – спитав Прокіп злісно. – До тих, що самі себе не годні вилікувати?

– До святих отців тебе посилаю, – вимовив Лаврентій.

Тоді знову засмикав і закрутив головою біснуватий, і обличчя його спотворила гримаса.

– Надто мало у вас святих, щоб вилікувати мене, – зморено сказав він і сів на колоду – їх купу було звалено серед двору.

– Чому так недобре кажеш про святих отців, Прокопе? – мовив голосно Лаврентій. – Це біс говорить твоїм язиком.

– Святих у вас тільки п'ять, – сказав Прокіп.

– Назви їх! – наказав Лаврентій.

На те звів голову біснуватий і розсміявся. Отак, перериваючи себе сміхом, що нападав на нього, як вітер, що гуляв довкола, почав він говорити. І не назвав він серед святих ні ігумена, ні Лаврентія, ні Святошу. Не назвав він ні Єремії Прозорливого, ні навіть мене, грішного, а тільки юродивого Ісакія і кілька слуг та підніжків наших, що найчорнішу роботу в нас роблять. Лаврентій аж почорнів, так розсердився.

– Біс таки сидить у тобі, Прокопе! – крикнув він. – Пуст

мене до себе, побалакати з тобою хочу. Пусти, щоб не сталося тобі лиха.

Під час цієї розмови п'ятеро мужів почали скрадатися за огорожею, щоб зайти у двір з-за хати і напасти на біснுவатого. Але їм не вдалося заскочити Прокопа зненацька – змуснені були кинутися на хворого передчасно. Тоді заревів, як поранений тур, біснуватий, кинувся на мужів з ломакою і, певне, не одному проломив би голову, коли б знову не схопило його. Спинився й затрусився, і ломака випала йому з рук, а потому гримнувся на втоптане подвір'я і почали ломити його корчі, а мужі кинулися на нього зусіб'яч, крутячи хворому руки й ноги, в'язучи поворозками і стусаючи його. Прокіп вив, метався і бився об землю, стогнав і ревів; мужі скочувалися з нього, але знову кидалися, і всі вони сплелися в гаркітливий та стогінливий клубок; зрештою, їм на поміч кинулося ще кілька сміливців, і Прокопа зв'язали вже так міцно, що він міг тільки плюватися й харчати. Лаврентій теж був у дворі і отіняв безнастанно хворого хрестом.

Однак напасникам довелося ще раз покинути двір, бо Прокіп перестав кидатися, а натужився з неймовірною силою і розірвав на собі поворози, наче були то гнилі нитки. Тоді зірвався на рівні і знову схопив ломаку.

Вигляд у нього був страшний. Височенний, у порваній одежі, з подряпанним, закривавленим і замазаним землею лицем, він змахнув над головою ломакою і цим рухом вигнав з двору всіх, навіть безстрашного Лаврентія; здалося мені, що

це вітер подув так сильно і вимів нагло напасників.

– Не візьмете мене! – захрипів біснுவатий. – Чуєте? Не візьмете. Покиньте нападати, бо не візьмете мене.

– Кинь спершу ломаку! – закричав Лаврентій. – Кинь ломаку і пусти мене до себе. Не для бійки, а для бесіди пусти.

Біснуватий зиркнув на Лаврентія, наче вперше його примітив. Поставив ломаку, як палицю, і сперся об неї.

– Я боюся ваших отців, – сказав він.

Тоді Лаврентій пішов просто до нього. Сміливо перескочив через тин і став навпроти біснуватого. Юрба вражено замовкла, і всі аж роти повідкривали. І здивувався з того, що відбувається, навіть вітер, перестав налітати на дерева й на людей, а хмара сповзла з сонця, і двір залився міражним, тремким світлом. У тому світлі закоцюбли двоє: один величезний, а, другий малий, і, може, щось сказав там Лаврентій, але не почув того ніхто; одне тільки всі побачили: відкинув ломаку Прокіп і вискалив зуби. Тоді знову щось сказав йому Лаврентій і знову так тихо, що ні слова не міг я почути; по тому перехрестив його Лаврентій раз і двічі. Хмара знову покрила сонце, і все надовкіл посутеніло, а вітер затих зовсім, і від цієї дивної тиші в людей мурашки по тілі забігали. А може, було так тільки зі мною; я нагострив, скільки міг, вуха, щоб хоч слово почути з тої бесіди у дворі. Коло мене хтось засопів, і я побачив Полікарпа, в якого очі аж палали, такий був зацікавлений.

– Глянь-но, брате Семене, – шепнув мені. – Лаврентій не

боїться того, кого злякалися п'ятеро.

Біснுவатий і справді заспокоївся. Він повернувся й пішов у дальній кут двору, де лежала ще одна купа колод. Там вони повсідалися з Лаврентієм і почали про щось тихо балакати. Люди довкола стояли тихо, наче заворожені, але не могли почути тої балачки. Я подивився за хати і за ліс, на далекий краєвид, що розстелявся звідси. Зараз був він осяяний сонцем, небо майже очистилося від хмар. І було воно на небокраї пласке, а мені здалося, що саме там, де клалися гряди за грядою хмари і де стояли вони між дивовижної голубизни, зустрічається в цей момент весна із осінню, а може, це так химерно прощається з небом та землею літо? І хоч було багато світла, обличчя в людей, що стояли навколо, зробилися збляклі й невиразні – всі вони не красу світу відчували, а напружено стежили, чим закінчатся переговори Лаврентія з біснуватим. В цей час мужі знову спробували наблизитися до біснуватого.

– Спиніться! – наказав їм Лаврентій. – Моя молитва починає доходити йому до серця.

Люди коло мене зойкнули вражено й почали поспішно хреститися, особливо гаряче робили це дві молодичі з розпаленими від цікавості й зворушення очима. Я знав: в їхніх головах зав'язується по клубку, який, обрісши словами, вже зараз стає легендою. Здається, такий самий клубок сплітається в голові й у Полікарпа; не міг він не обмірковувати того, що побачив, – мав накладену на себе місію оповідальника.

– Моя молитва заспокоїла його, – сказав Лаврентій і взяв біснுவатого за руку. Він звівся, а разом із ним розбито встав і Прокіп.

– Ходімо, сину, до коваля, хай закує тебе в ланцюги, а тоді підемо, куди хочеш. – Лаврентій вимовляв це речення голосно, чітко карбуючи слова: хотів, щоб його чули.

І в мене, і в Полікарпа, і в людей, що стояли тут, розширилися від здивування очі, бо непокірний велетень, котрий недавно розмахував страшною ломакою, покірно пішов, ведений слабосилим ченцем.

– Чудо! – вигукнув мені під вухо Полікарп. – Люди, чудо ви бачите!

Він упав навколішки, а за ним і всі. Мусив уклякнути і я, хоч, як завше, сумнівався. Тим часом Лаврентій вів біснுவатого за руку, вільною рукою Прокіп витирав рукавом подертої сорочки чоло. Вони рушили до кузні, за ними й ті, хто мав нагоду все спостерігати. Широкоплечий і низькорослий коваль виступив із чорного нутра кузні, став на порозі і надчікував.

– Закуєш його в пута: ноги й руки, поклади залізо на шию! – наказав трохи урочисто Лаврентій.

Прокіп покірно поставив перед собою руки, і коваль почав накладати на нього вериги.

Полікарпа з нами вже не було, він побіг до монастиря ще від двору біснуватого: Лаврентій щось шепнув перед цим йому до вуха.

– Чим зумів привернути його, брате Лаврентію? – спитав я в ченця, поки біснுவатого заковували. – Надто швидко заспокоївся...

– У щасливий час молитву сотворив, – покірливо сказав Лаврентій.

– Якому ж святому молився? – спитав я його в тон.

– Усім, – відповів Лаврентій. – Я сподіваюсь, брате, що цей чоловік хутко одужає.

Я засумнівався. Знав-бо печальну долю біснуватих, яких приховували у темній печері; вони там металися на чепі, кричали й просилися, вили й проклинали себе та світ: упокорювали їх, окрім молитов, ще й батогами. Мені завжди боліло серце, коли чув я, як свистять батоги і як кричать, наче поранені звірі, біснуваті. Не раз бачив я їхні болючі, страдницькі очі, і дивні думки приходили мені до голови: чи не такими очима дивився на цей світ і Христос? В печерах вони й умирили, а тіла їхні закопували в землю, як стерво. «Навіщо бісові, – думав завжди я, – вселятись у хворий та убогий розум, замалий він тут матиме користь: біс – це думки, помисли й похотіння наші, звернені на зло, це лихі вчинки й зачини. Через це біс оселяється охочіше в головах розумних та здорових, хоч не минає благих та дурних. Біс – це невидиме неосягнення, чого й не торкнеш. Небо й пекло, – гадалося мені, – мають осілля у душах наших, в яких іде вічна й неситима війна». Ті ж болючі й страдницькі очі, що їх бачив я в біснуватих, можуть бути тільки в людей, що стоять

осторонь такої війни: не про добро та зло вони мислять, а про звільнення. Про зло и добро думаємо ми: здорові й неупосліджені, і через те такі ранимі перед нечистим наші душі. Я думав про це довгими самотніми вечорами, коли простоював на молитві перед образами; такі думки вклинювались між мої молитви, і я не гнав їх – були вони благі. Витікала відтак із мене мислена течія, скеровував я її до неба, де стоять такі сонячно-блакитні колодязі! «Це тільки тут, на першому небі, – думав я, – колотяться хмари, громи й блискавиці – відбиття пристрастей наших; вище – тільки ясне безмов'я. Пристрасті ж людські – похідне нашого призначення і усього життя земного. Адже той, хто ходить по земній тверді, не тільки ріже плугом землю, але й блискає мечем, не тільки кидає в землю піт свій і вирощує зело, котре втримує це життя, але те зело грабує й топче». Коли навідували мене такі думки, тонкою й прозірчастою ставала моя душа й наливався я блакитним вогнем, джерелом якого було небо. Ясність у мозку уподібнювалася до тонкого й невгамовного болу; можливо, моя душа в такий спосіб плакала, адже нелегко їй, одягненій у важку й неповоротку одіжку тіла!..

Біснуватого вже закували у вериги: руки й ноги, а на шию наклали широкого ремінного паса, від якого тягся ланцюг. Лаврентій узяв того ланця в руку.

– Чи був ти колись у монастирі Печерському? – голосно й урочисто спитав Лаврентій. – Чи знаєш братію, що там мешкає?

– У монастир я заходив, але братії не знаю, – сказав біснுவатий розсудливо, і юрба з інтересом слухала.

– Хто ж ті, що їх боїшся? – так само голосно спитав Лаврентій, начебто забувши, що біснуватий тільки п'ятьох святих називав. Тепер же він назвав першими ігумена, Лаврентія і Полікарпа. Він назвав Святошу, Єремію, Матвія, Афанасія, Микиту, Агапіта, Григорія, Марка, Теофіла, Федора і його посередника Василя, Алімпія і Спиридона, навіть мене не забув. Він називав імена іще й іще, і було всіх тридцять три. Лаврентій при цьому світив радісною усмішкою, а біснуватий аж голову понурив.

– Оці тридцять три, – сказав він глухо, – можуть одним словом вилікувати чи прогнати мене.

– Зачинимо тебе в печері, і так звільнишся! – прирік Лаврентій.

Біснуватий звів голову, очі його блиснули.

– Яка мені користь, коли лікуватимуть мене мертві? – сказав він твердо. – Коли хочете бачити мою живу боротьбу, ведіть мене до живих ченців.

Лаврентій смикнув за ланцюга і повів. Велетень ішов розважно, біля нього ступав Лаврентій, а ззаду, на відстані, – гудлива, як рій, юрба. Я ж ішов позаду, здавалося мені, що химерне дійство грається переді мною. Раптом біснуватий зупинився, здригнувся, озирнувся довкіл і почав щось белькотати.

– Він говорить грецькою, латинською та єврейською мо-

вами поперемінно, – звістив спокійно Лаврентій, і я зчудувався ще більше: жодної з названих мов Лаврентій не знав. Від того злякалася юрба, і відстань між нею й біснுவатим побільшала.

Вже видно стало монастирські ворота і Святошу, який вийшов назустріч, – стояв, смиренно похилившись.

– Люди! – сказав раптом біснуватий і повернувся до юрби. – Вони вже мене покидають! Вони вже покидають мене, люди!

Тихе зітхання пройшло по юрбі. Лаврентій поклав на груди хреста і почав обходити Прокопа, отіняючи його зусібіч хресним знаменням.

– Його покидають біси, бо він наближається до святого місця! – урочисто проголосив Лаврентій. – Чудо твориться на ваших очах, люди, справжнє чудо!

Процесія входила в розчинені монастирські ворота. Святоша хрестився.

– Куди мені йти? – спитав біснуватий.

– У церкву. Чи, може, ти боїшся церкви?

– Вже не боюся, – мовив біснуватий. – Вже бачу там тридцятьох і трьох мужів, що хочуть мене зцілити.

У церкві й справді чекав на нас ігумен з братією. Я долучився до них.

– Чи знаєш ти когось із цих людей? – крикнув пронизливо Лаврентій.

– Я не знаю тут нікого, – відповів біснуватий.

– Але ж перед тобою люди, імена яких ти називав.

– Я не знаю їх в обличчя, – сказав біснுவатий. Тоді ступнув до нього ігумен.

– Хто зцілив тебе? – спитав.

Прокіп захитався і раптом упав на коліна перед іконою богородиці.

– Вона! – закричав він. – Це з нею зустріли мене святі отці. Було їх числом тридцять три, і я зцілився!

Тоді попадали навколішки всі, і я разом з усіма – не годилося мені від усіх різнитися. А ще я подумав: нехай іде до неба всяке хваління боже навіть від лукавих, щоб не було в цьому світі тільки темного і тільки лукавого. Помітив я ще одне: окрім святих, умовлених Лаврентієм, тут, у церкві, назвав біснуватий і тих п'яťох, яких називав уперше, – вони теж були зараз у храмі. І хоч було святих названо вже тридцять вісім, ніхто того, здається, не помітив, а я відчув дивну полегшу на серці. «Коли є на землі хоч п'яťеро чистих серцем, – подумав я, – вона вже не побита тьмою. Біс і справді блукає по наших думках та серцях, не буває він лише там, де не відають про його існування, тобто де очі болящих та скорбних світяться».

З Прокопа зняли вериги, і вдалося це Лаврентію без труда. Велетень ще раз ударив поклону, й ігумен відпустив його. Він кинувся почесному старцю до ніг і зі слізьми прийняв благословення. Тільки після того почав пробиратися до виходу. Люди розступалися і дивилися на нього повними за-

хоплення очима.

Я стояв на виході і зміг піти за ним слідом. У західному краї неба стояла сиза, понура хмара – десь хлющив дощ. Знову з'явився вітер і налетів на дерево, яке росло серед двору. Над головою в мене розсілося кілька іскристих, яскраво-срібних хмар, які аж тремтіли серед осяйного блакиту. Вітер вдарив біснுவатому в обличчя і зв'язав його густе, довге волосся. Біснуватий зігнувся і хутко пішов до воріт. Мені здалося, що він ледве стримується, щоб не побігти. Зрештою, він мав ще хоч раз обернутися. Він мав попрощатися з тими, від кого тікав, і я поспішив за ним: хотів побачити в цю хвилю його лице.

Так воно й вийшло. Знову вдарив шаленим накотом вітер, і Прокіп обернувся в той бік, де лишалися його мучителі: очі його стали надмірно розширені й потемнілі. Яскраве світло – сонце саме вигулькнуло з-за хмари – впало на Прокопове обличчя, і воно обезтінілось. Я здригнувся й завмер, різко зупинившись у ході: дивилося на мене лице, наче з образа зняте. Іржавий клубок підкотився мені під горло. «Ось воно, – подумав я, – чудо справдешнє, ось він, болящий і скорбний!»

Розділ III, в якому розповідається про Єремію Прозорливого

Коли закалатали в било, я відчув, що мені важко вставати. Було в келії майже темно, келійник уже будив мене, несміливо торсаючи за плече. Я йшов у вогкій сутіні, переді мною ступав повільно Григорій, а позаду важко дихав Нестор, той, котрий літописа написав. Ми всі були в той ранок наче приглушені, і, хоч звичайно перемовлялися, всупереч припису, по дорозі до церкви, в той ранок вуста наші були наче заліплено. Піп Тит і диякон Євагрій, про ворожнечу між якими ми переповідали поміж себе не одну кумедну історію, були надуті й правили заутреню мляво й неохоче. Такий настрій не минув й ігумена, той стояв на своєму місці й похитувався, – у блідому світлі свічок його спина здавалася горбатою, а кукіль гостро стримів над головою. Я примостився збоку, і мені видно було братію; позаду ж стояв, як завжди, заплющений, білий і зморшкуватий, невисокий, але широкий у плечах дідок – Єремія. Такий був він того ранку нерушний, що, здавалося, помер і тільки завдяки палиці-підпірці не падає. Його велике, важке лице було виставлено вперед, а біла борода в цьому примарному світлі здавалася брудним віхтем. У мене зімлівали ноги, та, певне, не тільки в мене, ось брат Матвій похитнувся і ледве не впав. Відтак розплющилися

Єремїїні очі, напрочуд ясні й чисті – зелена вода між засніжених берегів; брат Матвій замотав головою, проганяючи мороку. Але в цей час похитнувся і ледве не впав брат Федір, і знову позад нього засвітилися ясні зелені очі, оточені густим сивим кущинням. Федір перестав співати і, похитуючись, поколивався туди, де стояв незвичайно згорблений ігумен. Голосний шепіт провис у церкві, покрив, здається, весь наш спів – брат Федір посилався на нездоров'я. Ігумен хитнув куколем, брат Федір спершу позадкував повз нього, тоді повернувся і поплив беззвучно, як тінь, до виходу. Я' мимовільно запам'ятав дивний вираз його обличчя: було воно наче попелом присипане, а крізь попіл проступала блідість. Єремія також дивився на Федора: зелені очі горіли й спалахували, і на мить здалося мені, що то великій сивий кіт стоїть на вийсті і палить очі на сіру й нікчемну мишу, що котиться йому назустріч, Федір обігнув Єремію, як вода камінь, і я побачив, як ледь-ледь помітно здригнули його вуста, а очі на мить пригасли.

Ми всі завовтузились, бо уявили брата Федора в теплій постелі: тут же, на холодних плитах, було зимно й незатишно, здавалося, блукав церковний продув, обвіював нас, залазячи під одіжку, й обмацував тіла, наче ходило ' по церкві десятки невидимих рук і кожного обшуковували. І все-таки я напружував усю силу, щоб не задрімати, повіки мені клеїло з непереборною силою, немов сидів у мене на плечах важкий і теплий сон і заліплював очі рученятами.

Брат Матвій знову похитнувся, аж мусив опертися об стовп: на те знову засвітилися зелені Єремїїні очі, що були як зелений лід між покритої інеєм старої трави; Матвій уже також ішов до ігумена, ледве перебираючи нерухожими в колінах ногами і виставляючи сухий, гострий, зад. Знову в церкві поплив шелест, начебто шуміло над нами якесь дерево із бронзовим листям, хитнув кукільні Матвій, як недавно Федір, поплив до виходу просто на ясний зелений вогонь Єремїїного погляду.

Я сперся плечем об стовп, притому став так, щоб стовп заслонював мене від Єремїї, бо вже не в силі був стримати позіху, котрий ламав щелепи. Через це змушений був перервати спів, і мені ті щелепи так розвернуло, що я забоявся – їх заклинить.

Зрештою ця незвично затяжлива утренья закінчилася, і ми з поспішністю посунули з церкви. Тільки Єремїя нерушно стовбичив на своєму місці, очі його розплющились і були наче зів'яла трава, на яку падає перший сильний мороз, а уста глумливо стулилися. Кожен відчувався ніяково, проходячи повз той відвертий, насмішкуватий погляд, кожен з нас потуплювався, бо в кожного в нутрі сидів теплий кошлатий хлопець, що розтоплював нас і заліплював повіки, – ми тільки й думали про келії і постелі, які хоч вихололи за цей час, але скоро нагріються знов.

Але мені не судилося в той ранок відпочити. Щось несподіване примусило залишитися у церкві. Я став у про-

стінку: дуже веселе й радісне обличчя було в Єремії.

Ігумен ішов, підтримуваний Полікарпом: лице його було сонне і зморене, Єремія палив свій зелений вогонь уже до ігумена.

– Щось хотів мені сказати, Єреміє? – спитав почесний старець.

– Велике диво сьогодні побачив! – сказав Єремія.

– Завжди бачиш дива. – Ігумен поставив супроти Єремії маленькі чорні очка. – Самі дива, отче, бачиш, чи не забагато їх?

– Це диво особливе, – звів кошлату бороду Єремія. – Біс був сьогодні поміж нас.

– Біс? – перелякано згукнув ігумен.

– Бачив його в образі купця, – сказав Єремія, і очі його погасли: прикрив він їх повіками...

Був він справді старий і ветхий деньми і побачив сьогодні метеликів, які раптом покрили храм. Тріпотіли сріблястими крильцями – білий сон ламав старця, адже ніхто не знав, скільки він прожив. Казали, що йому триста літ і що прийшов він у монастир отакий старий і білий, а пострижене волосся зібрав і навіщось береже. Біле отож було в нього все: борода і вуса, брови і шкіра обличчя. Особливо вражало те, як стіна, обличчя: біля чорної мантиї, свити й куколю воно палахкотіло. Через це і видива з'являлися йому так часто: сьогодні побачив рій білих і зелених метеликів, які довго кружляли довкола нього. Але потім вони попропадали, піс-

ля чого він, може, і в сон запов, але прокидався щоразу, як тільки виходив із церкви хтось з братії.

– Купець той був у білому плащі, – сказав Єремія, – і ніс під полою букет квітів. Він ішов крадьки, ледве торкаючись носками черевиків підлоги. Відривав квітку від букета і кидав на спини братії, особливо тих, хто не співав заутреню, а тільки для показу розкривав рота. Ті квіти і звуться так, як треба: ліпки. Відривав квітку від букета і кидав. І кому прилипала квітка до одежі, похитувався такий і ледве не падав. Позіхав, тоді вигадував причину, йшов до вашої милості і тікав із церкви.

Старець аж повітря вихукнув – так багато довелося йому сказати, але очі при цьому засвітилися і заграли, як весняна вода.

– Жоден із них не повернувся назад, у церкву, – сказав урочисто старець, – всі вони спати пішли...

...Ходив купець у білому плащі, виймав квіти і кидав на спини, співців, і прилипали ті квіти й п'янили, а купець тихенько сміявся, прикладаючи до рота долоню; бачив це лишень Прозорливий Єремія, такий старий, що йому ніхто й літ не міг перелічити, а ті, котрі зараз спали в келії, снили гріховні сни, бо росли їм із заплющених очей і з рота ті ж такі ліпки, можливо, вони дарували ті квіти пишнокосим красуням, хоч були самі ченцями...

Ігумен стояв супроти Прозорливого, його очі вряди-годи туманіли: сон накопичувався у них на денцях. Полікарп три-

мав на вустах тонку, як нитка, усмішку: він, як Єремія, спати не хотів. — Те, що розповідає отець Єремія, достойне великої уваги, — сказав Полікарпу ігумен. — Треба буде нам зібрати братію, і хай повість він їй про своє видіння. На тих, хто піддався диявольській силі, ми покладемо покару, а ти впишеш цю історію до Патерика.

Полікарп схиливсь у поклоні, а ігумен рушив із церкви. Він ледве пересував хворі ноги, і Полікарпові була немала праця його підтримувати.

Єремія простояв якийсь час, вдивляючись перед себе, наче знову бачив ті білі й зелені метелики, що вилітали з його очей, чи купця в білому плащі і з квітами під полою, а я подумав, що він усе-таки знає, які можуть снитися гріховні сни і що в тих снах можуть привиджуватися пишнокоші красуні. Я подумав, що кожна людина, хоч і відкривається перед світом, має в собі немало сокровенного. А ще я подумав, що Єремії залишалася в житті єдина втіха — втіха стеження. Я сам часом зазнаю такої втіхи, та й тоді її зазнав, коли підслуховує ту розмову, бо саме це змило з мене остаточно сонливий настрій. Зараз я можу зрозуміти Єремію, як і його стеження, чужа мені тільки радість, яку виказував він, коли братію за його виказом карали.

З такими думками стояв я у закутку, і мене раптом схитнула сумна хвиля. Я аж заплющився, перечікуючи, поки заспокоїться душа.

— Чом стоїш тут, сину? — почув я рівний, рипливий Єре-

мій голос.

Проти мене світилися його великі зелені очі, що були як передчасно опале на сніг листя.

– Та от подумалося мені, – не моргнувши, збрехав я, – чи не допомогти вам до келії дістатися.

– А поможи! – сказав старець. – Ноги мої як неживі, і важко мені ступати.

– Скільки вам літ, отче? – спитав я смиренно, ведучи його під руку.

– Не лічу я своїх літ, – сказав трохи невдоволено Єремія. – Гріхи свої треба лічити, не літа. Чув, що розповідав отцю ігумену?

– Дивовижна то річ, – сказав я.

– Розкажи це братії, – мовив старець. – І поділи з кимось, хто буде покараний, його покуту. Боголюбне це діло – ділити з кимось покуту.

– Ви, отче, справді все знаєте? – спитав я. – Хотілося б мені запитати у вас дещо.

– Запитуй, – сказав байдуже старець.

– Чи не утяжує вас у старості велике знання ваше?

– Бісівське знання утяжує, а богодане ні, – відповів він. – Давай спинимось, брате, захутко ти йдеш.

– А як розрізнити його: бісівське й богодане? – спитав я.

– Сумніву не треба мати, – озвався, віддихавшись, старець.

Ми пішли далі. Єремія простував у напрямку біла. Там

лежала колода, на якій він любив висиджувати. Весь вільний час бовванів на тій колоді і чи думав, чи подрімував. Я допоміг старцеві опуститися на колоду.

– А чому про таке запитуєш? – спитав він, осяваючи мене зеленим світлом своїх неймовірних очей.

– До мене колись теж прийде старість, – сказав я. – Хочу зустріти її з богоданим знанням.

– Молитися тобі треба більше, – сказав Прозорливий. – Дивлюся на тебе й бачу; дуже тобі молитися треба.

– Чому ж саме мені, отче?

– Гріх ховаєш сокровенний. За цей гріх не карають, але стерегтися його треба, немалий-бо він.

– Що ж це за гріх?

Старий мовчав, тільки дивився на мене й жував губами. Я ж терпляче чекав, витримуючи той його пронизливий погляд.

– На інших ти не подібний, – сказав нарешті Єремія. – Щоб не з'їла люта гординя, до інших уподібнюватися треба.

– Але ж, отче, – сказав я зовсім тихо, – ви самі ні до кого не уподібнюєтеся!..

– Значить, гріх цей і на мені лежить.

Він заплющився і поринув у звичне заціпеніння. Я ж дивився на нього з німим подивом: обличчя його було біле як сніг. Білі вії лежали на білих щоках, і біла борода виростала із зовсім білої шкіри. Довкола світало. Тремке світло розливалось над землею, начебто хто махнув білим плащем, і від

того плаща залилася земля світлом. Можливо, був це той-таки купець, що про нього стільки сьогодні говорено, а може,десь поруч виключулося з землі безліч білих квітів. З них спурхнули мільйони сніжно-білих метеликів і раптом полинули в небо, в якому почали розчинятися й розтавати, перетворюючись у ефірне, трепетне світло, що ним густо наповнилися хмари. Десь угорі творилося чарівне дійство: плавилася темінь і з'являлася непорочна голубінь.

– Дозвольте мені, отче, йти? – спитав я тихо.

Старець хитнув. Я повернувся й пішов. Тоді до мене раптом гукнув той-таки голос, тільки не був, він цього разу рипучий і тремкий:

– Гей, брате Семене!

Я повернувся. Якийсь мимовільний страх раптом омив мені серце. Очі в старця були розплющені і нагадували першу зелень, що пробивається з-під снігу.

– Там до тебе ззаду квітка причепилася, – сказав він, і на уста його лягла та ж таки, якою він і в церкві всміхався, усмішка. – Це вона, та ж таки – ліпка!

Розділ IV, в якому розповідається про Святошу, колишнього князя чернігівського

1

Зводив над головою сокиру – блискуче лезо спалахувало над ним. Вдаряло щосили об колодку, і та з лускотом розпадалася. Летіли на сніг тріски, довкола все було засипано ними, жовтими й пахучими; Святоша знову зводив сокиру, і знову хрупко розламувалася колодка. Пахло живицею, і цей тонкий, ніжний пах нагадав раптом Святоші лови, гавкіт собак і блиск розпалених очей у ловчих. Він скрипнув зубами і змахнув сокирою: обличчя його стало понуре, а на лобі збіглися глибокі і скорботні зморшки. Топтався по снігу личаками, від того лишалися хрестаті сліди, і весь сніг було ними покрито. Жовте дерево сяяло під іскристим холодним сонцем, пара клубком звивалася над куколем, наче колишній князь чернігівський димів. Рубав він монотонно й неспинно, і чорнявий чоловік, одягнений як князівський отрок, спинився неподалець, з сумом дивлячись на Святошу і його роботу.

– Слава Йсу! – сказав неголосно.

– Вовіки слава! – озвався чернець і спинив сокиру. Прийшлий схилився у поклоні.

– Я вже тобі казав, – Святоша говорив хрипко, слова ледве виривалися разом з парою крізь стиснені вуста, – не віддавай мені почестей.

– Не під силу це мені, – сказав пришелець. – Я надто зобов'язаний тобі, князю!

Святоша сів на колодку, кивнув сідати й пришельцеві.

– Я бачу, Петре, що ти вірний приятель, – сказав так само хрипко. – Чи, може, тебе до мене послано?

Петро похитав головою.

– Я покинув уже все те: жінку й дітей, дім і владу, братів і друзів, рабів і села. Вже нічого не в'яже мене з тим світом, бо все оманливе в ньому. Все земне тече й минає, і тільки майбутні блага неперехідні. Царство небесне, яке бог приготував тим, що люблять його, безконечне.

Петро сумно похитував головою.

– Але бог заповідав і любов, – сказав він, дивлячись собі під ноги. – Там, у світі, залишилося багато таких, що любили тебе, князю, і потребували любові твоєї. Відштовхуючи ту любов, чи наближаєшся ти до бога?

– Відштовхую любов марнотну заради любові вічної, – так само хрипко говорив Святоша, і з рота його клубилася сіра пара. – Зрештою, – він хрумкнув зубами, – у світі не тільки любов марнотну я залишив, залишив я там ще більше нена-

висті: не можна тримати владу без насилля. Не годен я вже того...

Він звів голову, обличчя його було залите яскравим білим світлом і від того здавалося маскою.

– Мені виповіла свій біль жінка твоя, – сказав Петро. – Вона приїздила сюди і хотіла з тобою побачитися, але ти сховався тоді, князю!

– Бо не було чого ятрити давні рани. Жінки швидко забувають свій біль, і не печися з-за того. Більше вона не шукатиме зустрічі зі мною.

– Мені виповіли свій біль діти твої. Вони плачуть і тужать за тобою.

– У дітей коротка пам'ять. Скажи, що батько їхній помер.

– Ти залишив плач неутішний братам своїм...

Святоша іржаво засміявся:

– Брати таємно радіють на відступництво моє. їм залишилася моя волость.

– Так само й бояри твої, котрі служили тобі і гадали, що через тебе стануть великі і славні, зараз, позбавлені твоєї любові, нарікають на тебе.

– Бояри знайдуть утіху в службі іншому князеві.

– Тоді не знайду її я, – сказав Петро і змахнув собі з ока сльозину. – Той, що виростав разом із тобою і кого ти врятував від смерті. Той, з ким завжди ти розділяв думки свої і хто умів тебе слухати.

– Тепер мені нема про що говорити, – звівся з колодки

Святоша. – Єдина розмова моя – молитва, а окрім того, не маю я ні до чого слів. Ще я хочу смиренно служити братії своїй хоч би й рубанням дров.

Він знову змахнув сокирою, блиснуло в лезі сонце – колодка від того удару хекнула, але не розкололася.

– Не звик ти, княже, до такої роботи, – сказав, також вставаючи з колодки, Петро. – Варто поберегти тобі здоров'я і не губити плоть безмірною працею й повстримністю. Бог хоче не посту чи праці непосильної, а чутливого й чистого серця.

– Не можна мати в цьому світі чистого й чутливого серця, не відрікшись, – сказав, повернувши залите ясним зимовим сонцем лице, Святоша. – Я добре пізнав його і побачив: несила змінити його одному чоловікові, та й багатьом чи можливо! Змінити можна тільки одягу, а світ як був повен зненависті чи злоби, таким і залишається. Спокій для себе можна знайти тільки через рівновагу духу, відтак і боротьби позбуваєшся, якою палиться світ.

– Світ палиться, бо він живе, – сказав Петро. – Ти правий, князю: велика боротьба в ньому точиться: добро зі злом змагається, темрява із світлом. Що ж було би із тим світлом, коли б усі яснодухі, всі, хто добре чинить, відреклися б від нього? Тьма велика заповнила б цей світ, і не було б їй ні кінця ні краю.

Святоша знову звів сокиру, і цього разу колодка розкололася.

– Бог знає, кому якого жеребка уділяти, – сказав Свято-

ша. – Бог знає, чи посилати на цей світ темряву, чи світло. Нищих же він відводить сюди...

Він знову звів сокиру, і це був такий удар, що сокира, перебивши колодку, врізалася у мерзлу землю...

Цю розмову підслухав я, раб божий Семен, автор цих записок, прийшовши під той час до свого приятеля, кухаря Спиридона. Сидів я там біля вікна, коло якого рубав дрова Святоша, дивився на залитий неймовірно яскравим сонцем засипаний садок, дерев'яну стіну, стежку, що йшла по-під цією стіною, і на блідо-голубе небо, в яке та стіна впира-лася. Я їв задимлену рибу, якою пригостив мене Спиридон, і мимовільно вислухав викладене тут. Після того Святоша ще довго рубав дрова, а його приятель, потоптавшись біля нього, запропонував свою поміч. Святоша відмовився, і Петро пішов геть, раз по раз зупиняючись і озираючись. Я все ще дивився на те, як рубає Святоша, а найбільше дивився на небо. Було воно в той день таке бліде й випите, що майже пропав з нього блакить – лишилася тільки розводчена синь-ка. На ніч ударив мороз, і від нього тріщали, аж пострілюва-ли, дрова у повітках і дерев'яні стіни.

2

Весною пригнали під монастир плоти, колоди поскладали на високому березі, а потім носили їх підбору. Чвакала під ногами розтовчена глина, інколи колода сприскувала з пліч

і котилася додолу. Тоді носії кричали і свистіли застережно, і хто був унизу – розприскувалися на всі боки. Пахло водою, мокрим зіллям та рибою; недалеко від берега рибалки закидали сіті. Небо цвіло молоде і ясно-синє, а коли рибалки витягували сітку, та блищала затягнутими водою лунками, наче срібна.

Святоша спинився на мент і задивився на Дніпро. Здавалося йому, що це під'їжджає він на човнах з дружиною до Києва і дає назустріч дерев'яним стінам та вежам сурмовий клич; сонце сідає і запалює воду золотом, а човни його згоряють поміж нього. Святоша скреготнув зубами і кинув на плече колоду.

– Не надривайся так, брате Миколо, – сказав низенький чернець із стрішкуватими бровами, брат Никодим. – Берімося разом!

Але Святоша тільки метнув поглядом у бік Никодима – пізніше той Никодим став єпископом Суздальським – і потяг під гору. Свита його була замашена болотом так само, як і мантия, а грубі чоботи стали від глини руді. Він ішов повільно, балансуючи з колодою на слизькій стежці. Інколи хапався за обсажені зеленими бруньками гілки кущів і втримував рівновагу.

– Давай, брате Миколо, допоможу, – сказав, спускаючись униз, юродивий Ісакій, той, до якого приходив диявол у подобі Ісуса Христа, – а то плечі свої князівські зітреш...

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.